

Cruciale naoorlogse jaren

De Academische Boekengids 34, augustus 2002, pp. 11-12.

In 1994 maakte de Britse historicus Eric Hobsbawm school met zijn karakterisering van de afgelopen eeuw als 'the age of extremes'. Na de lange negentiende eeuw, van 1789 tot 1914, hadden we de korte twintigste eeuw, van 1914 tot 1991, met een omslagpunt in 1945, toen hete ideologische strijd plaatsmaakte voor de Koude Oorlog. In de bundel *Three Postwar Eras in Comparison. Western Europe 1918-1945-1989* worden bij benadering dezelfde sleuteljaren als vertrekpunt genomen voor een reeks beschouwingen over pogingen om stabiele maatschappelijke verhoudingen te scheppen in 'naoorlogse perioden': na de Eerste, de Tweede en de Koude Oorlog. Zoals Carl Levy, een van de redacteurs, in de inleiding stelt, gaat het daarbij om de vraag 'whether the experience of war, and the various postwar re-orderings and settlements, were as innovative and influential as they appeared, or whether they were shaped or overshadowed by trends and changes that had other origins and conjectures'. Met die vraag worden de met zoveel vanzelfsprekendheid geïntroduceerde jaartallen onmiddellijk weer van hun evidentie ontdaan. Zijn de oorlogen van de twintigste eeuw eigenlijk wel zo belangrijk geweest? Zijn er maatschappelijke trends die ongestoord na het oorlogsgeweld verder lopen? Of zijn er andere jaartallen die met veel groter recht als omslagpunten in de Europese geschiedenis kunnen worden aangemerkt?

Voor een antwoord op deze vragen wordt gekeken naar drie landen: Frankrijk, Duitsland en Italië. Een inspiratiebron voor de vergelijking tussen deze landen vinden de redacteurs en sommige van de, voor het merendeel Britse, auteurs in het werk van de Amerikaanse historicus Charles Maier. In *Recasting Bourgeois Europe* (1975) vergeleek hij dezelfde landen in de periode na de Eerste Wereldoorlog en stelde zich daarbij de vraag hoe na de maatschappelijke ontwrichting van de oorlog de kapitalistische, dat wil zeggen ongelijke, en in sommige ogen ook onrechtvaardige verhoudingen tussen maatschappelijke groepen opnieuw vorm kregen. In het artikel 'The two postwar eras and the conditions for stability in twentieth century Europe' (1981) breidde hij deze analyse uit naar een vergelijking tussen de perioden na de Eerste en na de Tweede Wereldoorlog. Na de Eerste Wereldoorlog werd vooral Duitsland getroffen door hyperinflatie en een sterke politieke polarisatie die na 1945 uitbleven. Linkse groeperingen stelden na 1918 de gehele organisatie van het economische leven ter discussie, terwijl zij na 1945 een kapitalistische bedrijfsvoering aanvaardden, zolang die binnen de kaders van een sociale rechtsstaat bleef. Rechts aanvaardde gaandeweg een grotere rol van de staat, en vond, anders dan na 1918, na 1945 geen gehoor meer voor het radicale en xenofobe nationalisme van de jaren dertig. Bovendien speelden de Verenigde Staten na 1945 hun rol van 'Europese macht' beter, door daadwerkelijk steun te geven aan de economische en politieke wederopbouw via de Marshallhulp. In die zin waren de perioden na 1918 en 1945 volgens Maier niet alleen verschillende, maar ook complementaire onderdelen van een langere ontwikkeling in de richting van toenemende maatschappelijke stabiliteit. Daarmee nuanceerde hij op zijn minst de betekenis van de Tweede Wereldoorlog: 'Even catastrophic events do not always durably alter the trajectory of institutions any more than the constant slow renewal that proceeds in the absence of disaster.'

Hedendaagse academische productieverhoudingen

Maiers analyses zijn niet altijd makkelijk te volgen, gesteld als ze zijn in het nogal hermetische vocabulaire van de politieke economie, waarin anonieme maatschappelijke structuren en economische wetmatigheden op soms onnavolgbare wijze worden vervlochten met complexe onderhandelingen tussen industriëlen, bankiers, werkgevers en vakbonden. Dat manco treft ook sommige bijdragen in de bundel *Three Postwar Eras in Comparison*. Tegelijkertijd wordt daarin duidelijk dat de 'settlements' die in naoorlogse perioden worden nagestreefd niet alleen de organisatie van het economische leven betreffen, waar Maier zich op concentreerde. Het gaat minstens zoveel om politiek en cultuur, om de aanvaarding van de democratie en de vormgeving van de relatie tussen generaties, ouders en kinderen, mannen en vrouwen en uiteenlopende culturele groepen. Bovendien vinden al deze veranderingen plaats in een internationale context, die rond de genoemde sleuteljaren ook ingrijpend verandert.

In de bundel komen al die aspecten aan de orde, zij het dat niet systematisch wordt vergeleken tussen Frankrijk, Duitsland en Italië in alledrie de naoorlogse perioden. De meeste stukken gaan maar over twee landen of twee perioden, of één land in twee of drie perioden. Ook lijken de auteurs centrale begrippen lang niet altijd op dezelfde manier te gebruiken. Wat wordt bijvoorbeeld bedoeld met stabilisatie? Het uitblijven van geweld? Pacificatie van klassenconflicten, zoals Maier bedoelt? Of het creëren van structuren waarbinnen conflicten juist op geordende wijze tot ontwikkeling kunnen komen, een 'dynamische stabiliteit', zoals Levy het in zijn inleiding noemt? Met dit gebrek aan onderlinge afstemming is deze bundel een typisch product van de hedendaagse academische productieverhoudingen, waarin redacteurs sterk afhankelijk zijn van de papers die zij krijgen aangeboden op conferenties en van de bereidheid van auteurs om zich te richten op de voorgelegde vraagstukken (en vervolgens binnen redelijke termijn een afgerond artikel in te leveren: gerekend vanaf de oorspronkelijke conferentie in Keele had deze bundel een productietijd van zeven jaar).

Als het gaat om de politieke kant van naoorlogse reconstructies zijn natuurlijk de wisselende lotgevallen van de democratie in de twintigste eeuw het meest in het oog springende onderwerp: hoe kan een stelsel dat voor de Tweede Wereldoorlog veel critici en maar weinig voluit enthousiaste verdedigers kende, na 1945 zo'n onaantastbare status krijgen? Het is een vraag die vooral opgaat voor West-Duitsland. Daar zou na 1949 de democratie wortel schieten, terwijl zij juist toen, veel meer dan na 1918, ervaren kon worden als een geallieerd dictaat. In Italië ontstond met de aanvaarding van een nieuwe grondwet in 1948 weliswaar in formele zin een meerpartijendemocratie, maar de communisten stonden lange tijd aan de zijlijn en de Democrazia Christiana was de spin in het web van een informeel cliëntelistisch openbaar bestuur. De belofte van electorale steun aan de patroon leverde de cliënt wel materieel voordeel, maar geen democratische zeggenschap op. De vergelijking met de democratie in Frankrijk ontbreekt in de bundel, en dat is jammer, omdat de Vierde Republiek veelal als een slechte kopie van de al niet enorm geslaagde Derde Republiek wordt gezien, en in Frankrijk als eerste Europese land in 1958 een constitutionele crisis uitbreekt.

Hoeveel waarde aan dergelijke constitutionele omslagen gehecht moet worden, valt na lezing van deze bundel overigens te bezien. Onder de eerste constitutie van Italië, van 1848, kon zowel de liberale staat als Mussolini's fascistische staat gedijen. Mark Roseman betoogt dat in Duitsland de legitimiteit van politieke partijen na 1949 niet voortvloeide uit het feit dat zij werkten binnen de kaders van de grondwet, maar dat het eerder andersom lag: het adequaat functioneren van politieke partijen droeg bij aan de aanvaarding van de grondwet. De ironie van de geschiedenis van de Duitse democratie is dat zij voor 1945 ten onder ging in een democratisch proces, terwijl de West-Duitse democratische constitutie in 1949 op uitgesproken ondemocratische wijze tot stand kwam - zonder gekozen grondwetgevende vergadering of volksraadpleging. Het veelgeprezen Duitse *Verfassungspatriottismus* is derhalve geen verklaring voor de stabiliteit van de Duitse democratie na 1949, maar wordt daaruit juist verklaard.

Daarmee verschuift de vraag waarom de democratie na 1918 niet en na 1945 wel tot bloei kon komen, van een onderzoek naar instituties en regels naar cultuur en mentaliteit: de Duitsers waren na 1945 veel meer verslagen dan na 1918. Het leger was vernietigd. Na de ondergang van het nazisme was er in Duitsland geen enkel alternatief voor een democratie naar Amerikaans voorbeeld voorhanden. Er was nauwelijks verzet geweest, geen regering in ballingschap, terwijl linkse groepen met een onbesmet blazoen onder geallieerde druk gemarginaliseerd werden. Daardoor was het niet mogelijk om, net zoals in Italië, het gebrek aan democratische legitimiteit te compenseren met een beroep op een antifascistische gezindheid, waarop zowel communisten als christen-democraten zich lieten voorstaan.

De hypocrisie van de naoorlogse elite

Ook als het gaat om naoorlogs economisch beleid, lijken culturele factoren belangrijker dan structurele beperkingen. Zo laat de economisch historicus Niall Ferguson zien dat de schuldenlast die op Duitse schouders drukte na 1918 lang niet zo groot was als na 1945, en al helemaal in het niet valt bij de opgave waar Duitsland na 1989 voor werd gesteld. Toch ontstond alleen in de eerste periode een hyperinflatie die in belangrijke mate bijdroeg aan de ondergang van de Weimar Republiek. De gangbare veronderstelling, dat de herstelbetalingen die met het Verdrag van Versailles aan Duitsland werden opgelegd hieraan debet zouden zijn, klopt niet. De geldpersen moesten in de jaren twintig vooral overuren maken ter bekostiging van de uitgaven voor sociale uitkeringen, subsidies op huisvesting en voedsel, en voor de tekorten bij de posteries en spoorwegen. Opnieuw is hier sprake van een ironische tegenstelling, dat de Duitse sociale rechtsstaat na 1949 succesvol tot ontwikkeling kwam door de wil van de regering om de collectieve uitgaven laag te houden en zo het gevaar van een nieuwe hyperinflatie te beteugelen.

Gezien het grote gewicht van politiek-culturele factoren, is het opmerkelijk hoe weinig aandacht in deze bundel wordt gegeven aan de culturele gevolgen van het grootschalige geweld en de alomvattende verwoesting die beide wereldoorlogen teweeg hebben gebracht. Alleen door die te negeren, kunnen de perioden na 1918 en 1945 gelijkgesteld worden aan de zo heel andere situatie in West-Europa aan het einde van de Koude Oorlog.

Het dichtst bij een analyse van de culturele gevolgen van die verwoesting komt Carola Sachse in haar bespreking van de gezinsideologie in Duitsland. In de eerste jaren na 1945 was het gezin, en iets breder de familie, de belangrijkste steunpilaar voor een bevolking die veel van de elementaire levensvoorwaarden ontbeerde. Pas onder druk van deze omstandigheden ging het gezin de centrale rol vervullen die gezinsideologen sinds het begin van de eeuw daaraan waren gaan toekennen.

Ook in Chris Warnes bespreking van generatieconflicten in Frankrijk speelt de oorlog zijdelings mee. Net als na 1918 ontstond er na 1945 een 'oorlogsgeneratie' van mannen die als jongeling de oorlog hadden meegemaakt en in de jaren daarna in de ogen van anderen daardoor losgeslagen waren. Net als elders, ontstond in de jaren vijftig onrust over mannelijke straatjeugd, die onder invloed van Amerikaanse muziek een eigen jeugdcultuur tot stand bracht. Deze generatie onderscheidt Warnes van de generatie van 1968, die veel meer verbonden was met de elite van de eerste naoorlogse jaren, al was dat via de negatieve band van het verwijt dat de ouderen de egalitaire idealen hadden verraden die zij als vertegenwoordigers van het voormalige verzet zeiden te koesteren. Die generatie verschilt volgens Warnes hemelsbreed van de generatie die in de jaren tachtig zonder al te grote idealen en illusies erkenning eiste, niet voor de gelijkheid van alle burgers, maar voor het verschil tussen individuen van verschillende etnische achtergrond.

Dat generatiele onderscheid komt in grote lijnen overeen met het beeld dat Robert Lumley schetst van nieuwe sociale bewegingen in Italië na 1945. Ook daar is de beweging van de jaren zestig vooral een reactie op de hypocrisie van de naoorlogse elite, waarmee men wel dezelfde idealen van gelijkheid binnen het kader van de nationale staat deelde. De beweging die aan het eind van de jaren tachtig opkomt met de Lega Nord en Lega Lombarda neemt daarentegen afstand van de nationale staat, in naam van een regionale identiteit. Weliswaar staan de nogal xenofobe Italiaanse Lega's diametraal tegenover het antiracistische 'touchez pas à mon pôte' van de Franse jeugdbeweging van de jaren tachtig, maar zij delen het particularistische perspectief op de natie.

Al deze ontwikkelingen vinden plaats in een internationaal raamwerk. Zoals Charles Maier in zijn bijdrage betoogt, moet het feit dat de stabilisatie van maatschappelijke verhoudingen na 1918 niet en na 1945 wél slaagde, verklaard worden door het gegeven dat er in de eerste fase een 'imperiale structuur' ontbrak, die de Verenigde Staten na 1945 wél boden. In contrapunt met de huidige, zeer kritische analyse van hedendaagse imperia van antiglobalisten als Antonio Negri, ontwikkelt Maier een positieve conceptie van 'empire'. Het daarin centrale onderscheid tussen centrum en periferie vereenvoudigt volgens Maier de stabilisering van ongelijke maatschappelijke verhoudingen. Perifere elites vinden steun bij de centrale macht, terwijl anderzijds, door de tussenpositie van lokale elites, de centrale elite bevrijd is van de regulering van de vaak dramatisch grote ongelijkheden tussen het welvarende centrum en de veel armere periferie. In de periode na 1918 ontbrak deze imperiale structuur, omdat toen de ideologie van nationale zelfbeschikking leidde tot een ongecoördineerde 'club' van nationale staten, die ieder voor zich de grote sociale ongelijkheden moesten legitimeren, zonder de kosten daarvan te kunnen afschuiven op perifere gebieden. Dat leidde uiteindelijk tot de Duitse expansiedrift en de kolonisatie van Oost-Europa, eerst door Duitsland, daarna door de Sovjet-Unie. In West-Europa ontstond daartegenover onder invloed van een 'Atlantische elite' een informeel Amerikaans imperium.

Het stadium van ritueel anti-Amerikanisme voorbij

Vanuit het standpunt van de ontwikkeling van imperia lijkt 1989 niet alleen voor Oost- maar ook voor West-Europa een belangrijk omslagpunt. De verhouding tussen de Verenigde Staten en Europa is de laatste tien jaar erg gaan schuiven. De positie van Amerika als 'Europese grootmacht', zoals David Ellwood het in zijn artikel over de relatie Europa-Verenigde Staten noemt, is minder vanzelfsprekend geworden. Lange tijd maakten nationale elites in Europa zich met frisse tegenzin afhankelijk van de Verenigde Staten, maar die tegenzin lijkt sinds 1989 het stadium van ritueel anti-Amerikanisme voorbij te zijn. De oorlog tegen het terrorisme na 11 september heeft de toegenomen spanning tijdelijk toegedekt, maar komt nu al weer bovenborrelen in conflicten over handel, mensenrechten en de plannen van Bush met 'schurken-staten'.

Zo waaiert deze bundel uit in een breed panorama van de twintigste-eeuwse geschiedenis van West-Europa en de rest van de wereld, en vloeien de 'naoorlogse perioden' over in de geschiedenis van de hele twintigste eeuw. Toch zijn de naoorlogse jaren cruciaal, in negatieve zin waar het gaat om de mislukte stabilisering van de kapitalistische democratie na 1918, in meer positieve zin waar het de grondslagen van de democratie betreft, die in de eerste jaren na 1945 werden gelegd, evenals de vestiging van de sociale rechtsstaat en de oprichting van het Atlantisch bondgenootschap. Het is echter de vraag of 1989 voor West-Europa ook zo'n omslagpunt is. De transformatie van het Atlantische 'empire' zette volgens verschillende auteurs al in met de oliecrisis en het openbreken van het Verdrag van Bretton Woods in de vroege jaren zeventig. Bovendien hoefde men in het Westen na 1989 niet in het reine te komen met het massale geweld en de enorme verwoestingen die na de Eerste en Tweede Wereldoorlog de vraag naar een nieuwe stabiliteit van maatschappelijke verhoudingen zo urgent maakten. Een wat systematischer vergelijking had wellicht duidelijker kunnen maken wat het eigene van 'postwar eras' is en hoe de veranderingen in die perioden kunnen worden onderscheiden van de historische ontwikkelingen die zich in andere tijden voordoen.

Ido de Haan is verbonden aan de Afdeling Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam. Hij leidt een onderzoek getiteld 'Transitional Politics. The quest for stability in France and the Netherlands, 1598, 1814, 1945.'

Besproken boeken:

Carl Levy en **Mark Roseman** (eds.), *Three Postwar Eras in Comparison. Western Europe 1918-1945-1989*. Basingstoke: Palgrave 2002, 306 p. ISBN 03 3372 103 9.